

Dana Hamplová, Tomáš Katrňák (eds.):
Na vzdělání záleží. Jak vzdělanostní
rozdíly ovlivňují osudy lidí v české
společnosti

Brno: Centrum pro studium demokracie
 a kultury 2018, 227 s.

Dynamika změny v české společnosti představuje v současné době zdaleka největší výzkumný projekt uskutečňovaný v rámci české sociologie a přirozeně tak vzbuzuje velká očekávání. Kromě značného množství odborných článků nyní badatelský tým publikoval také knižní publikaci orientovanou na domácí odborné publikum, která si do názvu i obsahu vložila jeden z nepochybně fundamentálních aspektů moderní společnosti – vzdělání. V jedenácti kapitolách se jedenáct autorů zabývá souvislostmi mezi vzděláním a mnoha aspekty života – od příjmu přes politickou participaci až po sňatkové chování či hodnotové orientace.

Jádrem všech kapitol jsou kvantitativní empirické analýzy, které sjednocuje ústřední nezávisle proměnná – dosažené vzdělání. Hlavním zdrojem dat pro tyto analýzy je přitom vlajková loď celého projektu České panelové šetření domácnosti (CHPS), které by mělo přinést unikátní rozsáhlá longitudinální data o široké paletě témat. Nejedná se ale zdaleka o výhradní datovou oporu, a popravdě je nutné i prozradit, že longitudinalita tohoto panelového šetření není v analýzách vůbec využita. Standardní podoba analýzy v knize představuje průřezové třídění závisle proměnné z oblasti řešené danou kapitolou podle dosaženého vzdělání. Časové hledisko je pak nejčastěji zastoupeno vývojem řadou založenou na datech ČSÚ, ISSP či ESS.

Přes tuto metodologickou sevřenost ale kniha představuje spíše různorodý soubor kapitol, které k ústřední premise „analyzovat vliv vzdělání“ přistupují odlišně, s nesterpným zaujetím pro paradigmatická východiska a nesterpnou schopností přinést sociologicky relevantní zakotvení řešeného.

Editoři Dana Hamplová a Tomáš Katrňák přináší v samotné knize tématu vzdělání spíše symbolické rámování. Úvod zahrnuje pouze pět stran, závěr pak o stranu více, přičemž v obou případech se podstatná část textu věnuje představení nebo rekapitulaci kapitol v knize. Kniha tak postrádá explicitní diskuzi toho, co vlastně znamená vzdělání ze sociologického hlediska, jakou povahu vzdělávání jako instituci autoři či editoři připisují a jak tedy uvažují o celém mechanismu, proč „na vzdělání záleží“.

Provést na reprezentativních datech z dotazníkového šetření třídění podle dosaženého vzdělání je v zásadě triviálním krokem. Často se vlastně jedná o rutinní sázku na jistotu, protože zkušení výzkumníci potvrdí, že vzdělání jako proměnná „funguje“ (tj. statisticky významně odlišuje). Otázkou ale je, jakou sociologickou relevanci této datové pravidelnosti přisoudíme. V tomto smyslu lze obecný problém knihy, až na některé kapitoly (viz níže), shrnout ve třech nedostatcích: (1) chybějící diskuze toho, co je vlastně vzdělání, (2) chybějící vyrovnávání se se strukturálními aspekty problematiky a (3) chybějící vztažení vzdělání k otázce tříd.

První problém byl již naznačen, a je zde nutné znovu zopakovat, že knihou neprostupuje žádné zásadnější konceptuální promyšlení toho, co vlastně působení proměnné vzdělání představuje. Autoři několika málo kapitol tento zcela fundamentální problém tematizují (např. Linkova kap. 3), nicméně v řadě ostatních případů nepřekračuje konceptuální rámec analýzy schéma: zde je zadána nezávisle proměnná – takto třídí zadanou závisle proměnnou.

Nepřítomnost konceptuální diskuze vzdělání přitom bezděky vede k jeho esencionalizaci. V některých kapitolách je s ním intuitivně zacházeno jako s jakousi přirozenou individuální charakteristikou, něčím, co lze mezi řádky nanejvýše číst jako odraz schopností, inteligence, erudice či kompetencí. Tento operacionalizmus, tedy nahrazení konceptuálního promyšlení ob-

jektivizací jedné dotazníkové proměnné, není cestou pro sociologicky smysluplné výpovědi o dopadu jedné z nejvýznamnějších institucí moderní společnosti.

Tato opominutí se pak projevují také v druhém nedostatku, totiž chybějícím zohlednění strukturní stránky problematiky. Přestože formální vzdělání je nepochybně výsledkem explicitního a velmi složitého institucionálního mechanismu, jeho uchopení pouze prostřednictvím proměnné v dotazníkových šetřeních vede u většiny kapitol k opominutí strukturních, tedy nadindividuálních aspektů. Autorům velké části analýz tak chybí konceptuální nástroje pro uchopení proměnlivosti povahy, významu i vztahu vzdělávacího systému s jinými společenskými institucemi. Přitom právě na tomto rozhraní vzniká to, proč „na vzdělání záleží“.

Konkrétně se tento problém projevuje například v tom, že řada analýz neadekvátně zohledňuje netriviální vztah mezi generační příslušností respondentů a expanzí vzdělávacích příležitostí. Jinak řečeno, sociální charakteristika lidí, kteří dosáhli vysokoškolského vzdělání, byla zcela jiná pro generaci narozenou ve třicátých letech 20. století a jiná pro lidi narozené na sklonku tisíciletí. Nelze proto předpokládat, že by se pod hlavičkou proměnné „vzdělání“ měl u lidí odlišné generační příslušnosti skrývat stejný význam. Na to ostatně přímo upozorňuje Fučík a Chromková Manea v šesté kapitole.

Třetím obecným problémem knihy je citelně chybějící diskuze vztahu mezi vzdělanostními a třídními nerovnostmi. Hovoří-li editoři knihy v úvodu a závěru o významně odlišné situaci lidí s různým vzděláním v řadě aspektů života, nutně se nabízí otázka, nakolik je vzdělání explanačním klíčem či zda je potřeba zapojit do hry i širší chápání sociálních nerovností. Kniha se až s chirurgickou přesností vyhýbá tematizování pojmu třída, přitom současnou sociologickou diskuzi nerovností si bez něj lze jen stěží představit.

Souvisí to nepochybně s výše zmíněným přehlížením strukturálních aspektů, ale i nechtutí pouštět se do složitějších konceptuálních debat. Publikace, která má za cíl relevantně se vztahovat ke studiu zdrojů rozdílů ve společnosti, ale nemůže existující širokou škálu uchopení sociálních nerovností ignorovat. Chápou autoři vzdělání jako součást sociální, či dokonce třídní pozice (jako např. neobourdieuovské přístupy)? Nebo by se ho naopak snažili co nejvíce izolovat od ekonomické dimenze nerovností (jako se např. snažil Goldthorpe s třídou a statusem)? Je legitimní chápat vzdělání zásluhově, jako odraz schopností a úsilí? Jakou roli má rodina původu a jak to ovlivňuje vypovídající schopnost analýz? Kdy záleží na vzdělání a kdy na širším socializačním kontextu?

Zmíněné výtky jsou směřovány na celkové rámování publikace, tak jak se odvíjí ve většině kapitol, nebo jak je vzdělání (ne) uchopeno v úvodním a závěrečném editoriském příspěvku. Tyto problémy jsou ale zvláště zvýrazněny kapitolami, které z tohoto schématu vybočují a mimochodem tak ukazují způsob, jak lze dané téma pojednat výrazně více reflektujícím způsobem.

Linek ve své studii vlivu vzdělání na politickou participaci (kap. 3) přímo rozebírá různé mechanismy, které mohou za tímto vztahem stát. Tomu odpovídá i povaha a záměr analýzy, která se snaží prověřit, nakolik je vliv vzdělání projevem odlišné úrovně kognitivních schopností. Jakkoli lze diskutovat, zda způsob měření těchto schopností je dostatečně validní, jedná se každopádně o výrazný krok směrem k přemýšlení o tom, co vlastně ona proměnná „vzdělání“ je. (Druhou poznámkou k této kapitole může být, zda odlišné úrovně politické participace nelze vysvětlit i odlišnou mírou [vnímané] relevance politických rozhodnutí pro jednotlivé vzdělanostní skupiny. Jinak řečeno, zatímco odborné profese mohou pociťovat značnou relevanci přijímaných a diskutovaných po-

litik, příslušníkům dělnické třídy se může obzvlášť v době netřídního politického diskurzu zdát politické dění zcela odtržené a pro každodenní život nerelevantní.)

Podobně jako Linek i Kudrnáč zakotvuje svou kapitolu (kap. 4) do širšího problému hledání mechanismů působení přezkoumávaného vztahu, tedy rodinného socializačního působení v oblasti politického chování. I zde vede přímá diskuze možných mechanismů působení k hlubšímu rozebrání toho, co vlastně proměnná vzdělání představuje a proč na něm tedy záleží.

Druhou dvojici pečlivě zpracovaných, přínosných kapitol představují příspěvky Fučíka a Chromkové Maney (kap. 6 a 7). Kromě toho, že tyto kapitoly samy o sobě přinášejí velmi podstatná nová data o trajektoriích a trendech v plodnosti české populace, jsou si autoři ve svých demograficko-sociologických analýzách přímo vědomi proměnlivosti analyzovaných kohort, tedy, že např. skupina vysokoškolsky vzdělaných se po celé řešené období podstatně proměňuje a že připisovat formálně určené kategorii dosaženého vzdělání určitý vliv na ostatní sféry života není vůbec jednoduché. Autoři zde explicitně tematizují otázku odlišných sociálních skupin, stratifikace a s ní spojených životních šancí, tedy něčeho, co v celkovém rámování publikace cítelně chybí.

Naopak, vzhledem k potenciálnímu politickému náboji se nelze nezastavit u kapitoly Hamplové (kap. 5), ve které je ve zkratce formulována teze, že navzdory liberálním mýtům se současní vysokoškoláci – jako jakási avantgarda budoucího vývoje – navrací k tradičním rodinným hodnotám (tento motiv se objevuje i v kapitole Anýžové, a to dokonce navzdory datové evidenci, která je v ní prezentována). Toto tvrzení je do značné míry zkreslující. Autorka zde pod poměrně široké označení „tradiční rodinné hodnoty“ zahrnuje pouze velmi úzký segment postojů, konkrétně postoje k instituci manželství. Další dimenze představ spojených s tradičními ro-

dinnými hodnotami, jako je např. vztah k genderové dělbě rolí či postoje ke stejnopohlavním svazkům, analýza nezahrnuje a nutno dodat, že obrázek by zde byl radikálně odlišný. Vysokoškoláci zde zcela přesvědčivě zastávají podstatně liberálnější postoje. Jediné, co analýza Hamplové ukazuje, je, že lidé by byli radši, kdyby jim manželství vydrželo. A to může jako konzervativní pozici chápat snad pouze radikální sexuální volnomyšlenkářství šedesátých let.

Místo toho, aby konzistentně s Fučíkovým příspěvkem (kap. 7) Hamplová na základě svých zjištění diskutovala rozpadající se rodiny v kontextu sociálních nerovností a prekarizace života nižších tříd, načrtává zde sice pouze náznakový, ale přesto zavádějící obraz, který klade rovnítko mezi alternativní rodinné formy a jakousi hodnotovou patologií. Přitom nechává nebezpečnou nejasnost v tom, co vše by vlastně v těchto úvahách mezi alternativní formy patřilo.

Závěrem – není náhoda, že kniha se z valné většiny opírá o analýzu dat z dotazníkových šetření. V mnoha ohledech lze knihu chápat jako další z vrcholů metodologického individualismu, který našel v české sociologii obzvláště úrodnou půdu v oblasti kvantitativního empirického výzkumu. Tento typ sociologie nevidí instituce ani sociální struktury tak, jak jsou nesený hlavními paradigmatickými tradicemi světové sociologie. Ve vleku metodologie dotazníkových šetření naopak takové analýzy často nereflektovaně sklouzávají k určitým folk-modelům na úrovni jednotlivce.

Limity tohoto jinak legitimního paradigmatického modelu při analýze dopadů tak komplexní instituce, jako je vzdělávání, vystupují na povrch a žádají si jasnou kritickou diskuzi. Pojtkem sociologické analýzy by měl být spíše rozpracovaný pojem, nikoli jedna objektivizovaná proměnná (dosažené vzdělání). Celkově tak kniha nezamýšleným způsobem demonstruje, že pro sociologický výzkum nadešel čas opus-

tit dotazníkový automatismus a pokračovat v návratu k podstatně bohatším, metodologicky různorodějším a ve výsledku epistemologicky otevřenějším zdrojům dat.

Ondřej Špaček

Adéla Souralová a kolektiv: *Péče na prodej. Jak se práce z lásky stává placenou službou*

Brno, Masarykova univerzita 2017, 256 s.

Kniha Adély Souralové a kolektivu *Péče na prodej. Jak se práce z lásky stává placenou službou* je uvedena otázkou, co mají společného miniškolky, hotely pro psy, profese hodinového manžela a agentury poskytující péči o seniory, děti či domácnost. Na první pohled velmi různorodé služby se autoři a autorky snaží každou zvlášť analyzovat a v závěru hledat společné prvky. Společným jmenovatelem těchto služeb je, že „byly donedávna vykonávány z lásky – tedy jako neplacené – samotnými členkami a členy domácnosti“ (s. 9). Zároveň je upozorněno na marketizaci, komercializaci a komodifikaci (s. 40) vztahů péče, které byly dříve vykonávány v domácnosti. To vede k další základní otázce knihy: Jak je chápáno kupování péče těmi, kdo ji prodávají? (s. 43) Kniha představuje důležitý příspěvek do chápání oblasti placené péče (nejen) v České republice, i když je jen jedním střípkem komplexního obrazu placené péče.

Kniha samotná není uvedena jasným odkazem, pro koho je určena – mluví se o publiku „širší veřejnosti“ (s. 13) – zároveň je chápána jako „odborný příspěvek do aktuálně probíhající debaty o péči o děti a seniory“ (s. 13). Kniha je také věnována všem pečujícím a opečovávaným autory či autorkami. Lze ji tak nahlížet i jako snahu analyzovat situace, které se přímo dotýkaly, dotýkají nebo budou dotýkat autorů a autorek. Kniha tedy cílí jak na publikum laické – „není cílena výhradně na badatele

a badatelky v sociálních vědách“ (s. 16) –, tak by měla být i součástí odborné debaty. Zároveň je jakousi snahou lépe pochopit vlastní situaci pisatelů a pisatelek. Ne úplně jasně stanovené cílové publikum nabízí mnohé způsoby čtení. Zároveň může čtenáře a čtenářky mást, jakým způsobem by k textu měli přistupovat. To, co jeden čtenář či čtenářka považuje za příliš složité a co přeskakuje, to jiný shledává částečně nedovysvětleným.

Kniha je uvedena varováním, že se nejedná o reklamu na jednotlivé služby (s. 13). Nicméně i v návaznosti na výše uvedené věnování všem pečujícím většina čtenářů a zejména čtenářek vnímá analyzované služby jako (možnou) součást svých životů. Nejedná se tak sice o reklamu v pravém slova smyslu, nicméně analýza přístupů majitelů a majitelek či provozovatelů a provozovatelek služeb napovídá, jaký typ služby může čtenář či čtenářka od takových zařízení očekávat a co naopak určitě nekoupí. Kniha tak může nevědomky pomoci v rozhodování, jestli a jaké služby se stanou či nestanou součástí jejich životů. Autoři a autorky jsou také v nelehké situaci – část čtenářů a čtenářek dané služby využívala či využívá a jsou tak trochu laickými odborníky a odbornicemi na dané téma a výsledky výzkumu konfrontují se svými zkušenostmi.

Kniha je zakotvena v sociologické teorii, zejména v literatuře věnující se péči o děti a domácnost, péči o seniory a mužské péči o domácnost, která je ve výzkumech zatím velmi málo popsána. Chybí však zmínka o teoretickém přístupu autorů a autorek k datům – provedeným rozhovorům. Není jasné, jak chápou výpovědi dotazovaných – jako „fakta“, sociální konstrukce, či úplně jinak – a jak přistupují k analýze dat. Může to být dáno snahou zachovat knihu čtivou i pro laiky, ovšem zacílením na více skupin čtenářů se pro odborné čtenáře a čtenářky stává tento nedostatek mírnou překážkou v chápání vyžnění výsledků výzkumu.